

**Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожууннун
Муниципалдыг бюджеттиг ниити өөредилге чери
Мөген-Бүрен ортумак ниити өөредилге школазы**

МК-ның хуралына

«Көрген» удуртукчузу

Ч.К.Т.З. /Куулар Н.Х./

«30» август 2023 ч.

«Хынаан»

Директорнун өөредилге талазы-

биле оралакчызы

Ч.М.Б. /Балды Ч М-Б/

«1» сентябрь 2023 ч.

«БАДЫЛААН»

Мөген-Бүрен ортумак

школазы

Директор К.О. /Комбу О.С. /

«01» сентябрь 2023 ч

Улусчу ужурлар

(«Народоведение»), 5-ки класстарга

класстан дашкаар чорудар ажылга

АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММА

(2022 – 2023 өөредилге чыды)

Улусчу уjurлар-амыдыралдын дөзү

Тайылбыр бижик

1) Амгы үеде (XX в. 1970 чч. – XXIV. эгези) бичи кижилерниң кижизижилгезинде четпейн турар айтырыгларны чугулалап көрбүшаан айтып өөредири.

2) Тыва кижиниң иштики хөңнү, делегей көрүүшкүнү кандыг болурун, дың кара кижилер-биле харылзаа тудуп амыдыраарынга херек чүүл – чурумга, туруштуг хамааты болурунга кижизидер.

3) Өзүп олулар салгалдарга бистиң бурунгу ада-өгбелеривистиң арттырып каан чаагай ёзу-чаңчылдарын база амыдыраарынын эге дөзүн дамчыдып бээри-биле оларга чуруктарның азы немелде материалдарның дузазы-биле билиндир тайылбырлап тургаш өөредип, угландырып, улаштыр амыдыраарынга, ниитилел мурнунга ёзулуг кижилер болурунга боттандыраар кылдыр угаадыр.

4) Тыва оол-даа, кыс-даа уругларны бодунуң чонунга депшилгелиг, үзел-бодалдарынга, уjurларынга, чаңчылдарынга дүүштур өстүрери, кижизидери кол чугула чүүл деп билиндирер.

5) Башкыларның, ада-иениң, өөреникчилерниң дузазы-биле улусчу уjurларга хамаарышкан материалдарны чыыр, шинчилээр, сайгарар, шенелде ажылдарны чорудар.

6) Тыва чоннуң азы тус черниң чурттакчыларының болгаш кожа-хелбээ биче буурай чоннарның амыдыралының онзагайын, культуразын, аразында дөмейлешкек чүдүлге-сүзүглелдерни, чаңчылчаан байырлалдарны канчаар эртирип турарын хүндүлөп көрүп, сонургалын оттурар болгаш билиин делгемчидеринге дузалаар.

Программа тыва болгаш өске-даа Төп Азия улузунуң 12 (60) чыл эргилделиг календарынга болгаш улусчу педагогиканың мөзү-бүдүш талазы-биле эрте кижизидилге принципинге даянган. Азы өскээр чугаалаарга, уруглар кижизидилгези иезиниң иштинге тыптып келген үезинден 12 харга чедир (эрги сан-биле) өөнгө, ада-иениң холунга, улуг улустуң хайгааралынга эртер дээрзин барымдаага ап турар. «Кижилер болуру чажындан, аът болуру кулунундан» деп үлегер домак улусчу кижизидилге башкылаарынын кол даяныр угланыышкыны болур.

Кичээлдер нургулайында оюн хевирлиг, практиктиг угланыышкынның болуп, аян-чорук, көргүзүг-шингээдилге, янзы-бүрү чогаадыкчы ужуражылгаларны, аас-чогаал кичээлдерин, бойдусче походтарны, хайгааралдарны, хостуг чугаа хевиринге эртирип болур.

Хар-назын аайы-биле шактарның үлелгези:

5 класс – «Бойдус болгаш улусчу уjurлар» - 35 шак

Өөреникчилер-биле ажылдаарының хевирлери:

- беседа-кичээлдер (диалог, монолог);
- чаңгыстап, бөлүктөп, аңгы-аңгы хар-назынның бөлүктөр-биле кичээлдер;
- чогаадыкчы ажылдыг улустар-биле ужуражылгалар;
- музейге экскурсиялар;
- янзы-бүрү мөөрейлерге киржилге;

- оюннар өөренири, сайзанақтап ойнаары;
- кичээл- викториналар;
- эки, чараш чаңчылдар чыыры.

Ажылдаарының методтары: теорияга өөредири, практиктиг кичээлдер, сөс-биле өөредири, көргүзүп тургаш өөредири.

Кижизидеринин аргалары: шаңнап-мактаары, чөпшээрежип-деткиири.

Кичээлди эрттирерде көргүзөр чүүлдер: ТСО, ИКТ, интерактивтиг самбыра.

5 класска улусчу ужурлар деп эртемниң уткаы болгаш тургузуу:

Амылыг бойдус. Тыва улустун оран дугайында билиишкини. Оран дугайында чалбарыглар. Үш оран дугайында. Дээр дугайында. Дээр чадаары. Хүн дугайында. Хүн дуртунун календары. Чайгы хүн дуртунун ажил-агый календары. Ай болгаш хүн дугайында. Ай календары. Сылдыстар. Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүн дугайында тоолчургу чугаалар. Сылдыстар дугайында тыва улустун тоолчургу чугаалары. Тыва авалыг планета. Хуу сылдыс. Черниң бодарааны. Делегей ыяжы. Ыдык ыяштар. Тыва улустун ыяшка хамаарылгазы. Чадаң үнүштер. Оргаадай казарда чалбарыг. Төрээн черим даштары. Төөү-тураскаал даштары. Чурт-девискээр даштары. Ойнаар даштар. Суг даштары. Каасталга даштары. Чонар даш. Төлге даштары. Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билиишкиннер. Ыдыктыг тос танды. Суг дугайында тоолчургу чугаалар. Аржаан. Хартыгайлаары. Отка чалбарыыры.

Чогаалдардан үзүндүлөр: С. Сарыг-оол «Хамнаарак». М. Кенин-Лопсан «Овааны алгаары». С. Сүрүң-оол «Тывалаар кускун» (Тоожудан үзүндү). М. Эргеп «Кедергей-ле байлак оран». С. Пюрбю «Белек». С. Сарыг-оол «Аңгыр-оолдун тоожузу» «Мөңгө аржаан» (Тоолчургу чугаа). К. Кудажы «Черге йөрөөл». Л. Чадамба «Бай-ла Тайгам». К. Бегзи «Шеңне чечээ». С. Сүрүң-оол «Ырла, Хемчик». К. Кудажы «Сугга йөрөөл». Т. Кушкаш «От чаячы». К. Кудажы «Отка йөрөөл».

5-ки классты доозуп тургаш, өөреникчилерниң шингээдип алыр кол билиглери болгаш мергежилдери:

- Амылыг бойдушту, черниң бодараанын билир болур;
- Тыва улустун оран дугайында билиишкинин, оран дугайында чалбарыгларны, үш оран дугайын билип алыр;
- Дээр дугайында, дээр чадаарын угаап билиптер апаар;
- Хүн дугайында, хүн дуртунун календарын, чайгы хүн дуртунун ажил-агый календарын тодарадып билиптер апаар;
- Ай болгаш хүн дугайында, ай календарын чуруп, көрүп, санап өөрениптер;
- Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүн дугайында тоолчургу чугааларны, сылдыстар дугайында тыва улустун тоолчургу чугааларын, тыва авалыг планетаны, хуу сылдызын долузу-биле билип аптар;
- Делегей ыяжы, ыдык ыяштар, тыва улустун ыяшка хамаарылгазын, чадаң үнүштерни, оргаадай казарда чалбарыгны ханызы-биле шингээдип алыр;
- Төрээн чериниң даштарын, төөү-тураскаал даштарын, чурт-девискээр даштарын, ойнаар даштарны, суг даштарын, каасталга даштарын, чонар дашты, төлге даштарын болгаш черге йөрөөл сөс салырын билир болур;
- Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билиишкиннерни, ыдыктыг тос тандыны, овааны алгаарынга өөренир;
- Суг дугайында тоолчургу чугааларны, аржаан, хартыгайлаарын тода билип алыр;
- Отка чалбарыырын, отка йөрөөл сөс сөглээрин билип аптар аргалыг болур.

«Бойдус болгаш улусчу уjurлар» 5 класс

№ п/п	Темалары	Шагы	Кичээлдин хевири	Өөреникчилернин билип алыр уjurлуг чүүлү	Ай, хүнү
1.	Амылыг бойдус.	1	Чаа тема тайылбыры	Бойдус дугайында ханы, делгем, харын-даа тодаргай системалыг билиишकिनер.	
2.	С. Сарыг-оол «Хамнаарак». М. Кенин-Лопсан «Овааны алгаары».	1	Чаа тема тайылбыры	Хамнаарак куштуң кадарчы киж-биле бир-мөзүлежи.	
3.	С. Сүрүн-оол «Тывалаар кускун» (Тоожудан үзүндү).	1	Чаа тема тайылбыры	Тыва сөс, тыва чем, тыва хеп, тыва чаңчыл, тыва мал, тыва сагылга, тыва хам дээр киж-ёзулуг националист киж-и.	
4.	Тыва улустуң оран дугайында билиишкени. Оран дугайында чалбарыглар.	1	Чаа тема тайылбыры	Оран – кедергей делгем уткалыг билиишкин. Кижинин иштики сагыш-сеткили.	
5.	М. Эргеп «Кедергей-ле байлак оран». Үш оран дугайында.	1	Чаа тема тайылбыры	Тыва чурту кедергей-ле байлак оран. Аңчыларның аңнаашкын үезинде эскериглери.	
6.	Дээр дугайында. Дээр чадаары.	1	Чаа тема тайылбыры	Дээр, дээрлер – делегей культуразының бир онзагайы. Тос дээр. Тыва кижинин дээрге чалбарары. Дээрнин овур-хевири. Дээр – тускай күчүлүг оран.	
7.	Хүн дугайында. Хүн дуртунуң календары.	1	Чаа тема тайылбыры	Хүн – чылыгны, чырыкты болгаш бодунуң херелдерин хайырлап, чер кырында чуртталганы хандырып турар оран. Хүн дурту алды бөлүктүг.	
8.	Чайгы хүн дуртунуң ажыл-агый календары. Ай болгаш хүн дугайында.	1	Чаа тема тайылбыры	Хүн дуртун эт-сепке дегген хүннүң херелдеринден тодарадыр. Ай биле хүн – ыдыктыг чүүлдер.	
9.	С. Пюрбю «Белек».	1	Чаа тема тайылбыры	Чүүден артык ховар белек – чүрек-биле айны, хүннү эжеп бээри.	

10.	С. Сарыг-оол «Аңгыр-оолдун тоожузу» «Мөңгө аржаан» (Тоолчургу чугаа).	1	Чаа тема тайылбыры	Чүү-даа чүве өлүр тынныг, өзер назылыг болур, а мөңгеназын турбас. Мөңгө ногаан ыяштар: чойган, пөш, шиви, хады, артыш, шаанак ...	
11.	Ай календары. Сылдыстар.	1	Чаа тема тайылбыры	Ай календарын чуруп, көрүп, санап өөренир. Үе-шагны, чүктерни, чүвелерниң аразында хемчээлин, агаар-бойдустуң өскердиишкинин кижилер сылдыстар дузазы-биле билип ап чораан.	
12.	Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүң дугайында тоолчургу чугаалар. Сылдыстар дугайында тыва улустуң тоолчургу чугаалары.	1	Чаа тема тайылбыры	Сылдыстарның хевирлери колдуунда дириг амыттаннарга дөмей. Черде чеже кижиге бар-дыр, дээрде ынча сылдыс бар. Чеди-Хаан, Үш-Мыйгак, Үгер деп сылдыстарга онзагай аттарны тывысканы.	
13.	Тыва авалыг планета.	1	Чаа тема тайылбыры	Дээрде бичии планеталар бар. Олар хүннү долганыптурар. 1982 чылда бир чаа планетага Надя Рушеваның адын тывыскан. Наталья Дойдаловна Ажыкмаа – 10 муң ажыг чуруктарны арттырган тыва кижиге.	
14.	Хуу сылдыс.	1	Чаа тема тайылбыры	Кижиге хуу сылдызын билер, аңаа чалбарып чоруур болза эки. Ол төрүттүнген чылындан үндезилеттинер.	
15.	Черниң бодарааны. К. Кудажы «Черге йөрээл».	1	Чаа тема тайылбыры	Дээр биле черниң холбаазының ачызында дириг чуртталга эгелээн. Чер – бойдустуң байлаа. Тыва улус черге кедергей ыдыктыг хамаарылгалыг. Чер – ием. Оглу, кызын төрөөн черим чемгербишаан. Шаа кээрге, чавызадыр чыдып аар мен, чараш черим илиг-даа бол көдүрлүш дээр. Өскөн черим өрү турзун, бедик турзун.	
16.	Л. Чадамба «Бай-ла Тайгам».	1	Чаа тема тайылбыры	Бай-Тайга – байлак болгаш элбек дүжттүң ээзи.	
17.	Делегей ыяжы.	1	Чаа тема тайылбыры	Ыяш – кайгамчык өзүм. Ооң дазылдары, уну, будуктары, бүрүлери нарын тургузуглуг боорда, чаңгыс организмге хамааржыр. Чаңгыс будук сынар болза, бүдүн ыяш баксыраар. Кижиге-даа, күрүне-даа ындыг тургузуглуг. Ыяш – делегейниң, чуртталганың, бөлүк улустуң овур-хевирин.	
18.	Ыдык ыяштар.	1	Чаа тема тайылбыры	Ыяшты онзагайлаар чаңчыл кайы-даа чонда бар. <u>Хады</u> – чырык чүүлге, чалбыраашка, ак сеткилге дүүшкен. <u>Бамбук</u> – кижиге	

				төүрүттүнгенде, өгленгенде, өлгенде, ыдыктаар. <u>Дуб</u> – ыдык ыяш, ооң иштинде бурганнар чурттап турар. <u>Шиви</u> – дидим, чоргаар, шынчы чоруктуң, мөңгө чүүлдүң, узун назынның овор-хевири. <u>Артыш</u> – ёзулал ыяжы. Артыштыг чер – бурганнар чурттап турар чер.	
19.	Тыва улустуң ыяшка хамаарылгазы.	1	Чаа тема тайылбыры	Ыяш чүгле бойдустуң байлаа эвес, кижиге хей-аътты, ажы-төлдү, аас-кежикти сөңнеп болур күштүг чүүл. <u>Хам дыт</u> – бедик, уну чоон. Ажы-төлү доктаавас азы ажы-төлү чок улустуң аас-кежиктиг, ажы-төлдүг чуртталга дилеп алыры. <u>Тел ыяш</u> – чаңгыс черге кожалаштыр шиви, дыт, теректин үнери. Каң-кадык, арыг ханныг салгалдың овор-хевири. <u>Бай ыяш</u> – чаңгыс дөстен муң ажыг будуктарның чаттылып үнгени. Шыдалдыг амыдыралды сеткиир сорулгалыг.	
20.	Чадаң үнүштер.	1	Чаа тема тайылбыры	Тыва улус артыш, шаанак, шеңне, оргаадай дээн чижектиг чадаң үнүштерни янзы-бүрү ёзулалдар кылырынга, караң эмнээшкинге ажыглап чораан. <u>Артыш</u> - кижиде, аалда, кажаа-хораада багай чүүлдерни арыглап үндүрер. Ук үнүштер аразындан артыш онзагай черни ээлеп келген. Өшкү артыш, хой артыш, аът артыш деп аңгылаар. <u>Шаанак</u> – мөңгө ногаан чадаң үнүш. Чөдүлге, тыныш оруу кыскалаанда, артыш орнунга база ажыглап турар. <u>Шеңне</u> , шеңнелиг шай – эм шынары күштүүнден аза безин дыынмас дижир. Оргаадай – эр, кыстыг, кижиде дүрзүлүг: дурт-сынның, баштыг, салааларлыг, холдарлыг, буттарлыг, ховар эм оът.	
21	К. Бегзи «Шеңне чечээ».	1	Чаа тема тайылбыры	Шеңне – өңгүр, чараш, чассыг, чайга четпейн эстей бээр чечек.	
22.	Оргаадай казарда чалбарыг.	1	Чаа тема тайылбыры	Оран-таңдызындан оргаадайны хайырлаарын, аарыг-аржыкка туттургаш ону дилеп келгени.	
23.	Төрээн черим даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Даштар тускай төөгүлүг, ужур-уткалыг, чажыттыг. Төрээн чурттуң (черлернин), өг-бүлениң кандыг-бир онзагай демдектери, сүзүглелдери сиңниккен даштарны ужурлуг даштар дээр. Оларны бөлүктээрге: эдилел, төрөл бөлүк улустуң, төөү-тураскаалдыг, чурт-девискээр, ойнаар, көдүрер, суг, каасталга даштары дээр.	
24	Төөү-тураскаал даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Төөү-тураскаал даштарынга көжээ даштар, кижиде көжээлер, хаяларда бижимелдер болгаш дүрзүлөр, даш овор-хевирлер хамааржыр.	
25.	Чурт-девискээр даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Чурт-девискээр даштарынга оваалар, боду бүткен даштар (Самылыгның чүрээ, Теве-Хая, Дөгээ...) хамааржыр. Тывада оваалыг черлер: Он-Кум (Улуг-Хем), Адар-Төш (Чөөн-Хемчик), Өвүр оваазы,	

				Калдак-Хамар (Тес-Хем)... Артка келген киж и оваага даш салыр, кадаан баглаар, чеминиң үстүн чажар.	
26.	Ойнаар даштар.	1	Чаа тема тайылбыры	Оюнга хереглээр даштар: сайзана к даштары, киж и-даштар, көдүрер даш.	
27.	Суг даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Тожунун Доора деп черде Чараш-Даштыг деп хем бар. Ооң даштары дириг амытаннар дүрзүлүг. Боду бүткен даштарга кайы хамаанчок дегбес. Туң – терең хемнер, далай дүвүнүн дажы. Ону үрерге, күштүг үн үнер.	
28.	Каасталга даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Каасталга даштары ужур-уткалыг. Оларга кыс кижиниң чинчи-шурулары, сыргалары, билектээштери, билзектериниң карактары, а эр кижиниң бижээниң сывы, чиңзелиг бөргүнүн одагазы дээш өске-даа чүүлдер хамааржыр.	
29.	Чонар даш.	1	Чаа тема тайылбыры	Чонар даш – онзагай даш. Ол (агальматолит) ТР-ның байлаа, улусчу культураның бир нептереңгей кезээ. Сураглыг даш чонукчулары Бай-Тайга кожууннун Кызыл-Даг сумузунда чурттап чоруур. Тыва даш чонукчулары колдуунда дириг амытаннар дүрзүзү кылыр. Сураглыг даш чонукчулары Хертек Тойбу-Хаа, Раиса Аракчаа, Бригад Дүпчүр ...	
30.	Төлге даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Тыва улустун төлгезинде хуваанак даштары көскү черни ээлеп турар. Ук даштарны саны – 41, өнү кандыг-даа болур. 41 хемден чаңгыстап чыгган болгаш кара-куштуң боскаандан алган даштар-биле хуваанак салырга, кончуг шын болур. Аштарны хуваап салыр боорга, ук төлгени хуваанактаары дээр. Хуваанакты салыры тускай чурумнуг. Ону кургаг артыш-биле холааш, торгу пөске шарыыр.	
31.	Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билиишкinner.	1	Чаа тема тайылбыры	Арт – черниң бедии, шыпшыы, улуг оруктун ортузу. Арт ажарын шагдан тура кижилер амыдыралдың бир бергеzi-биле дөмейлеп чораан. Арт кырынга келген улус аът-хөлүнден дүжер, ооң ээзинге чеминиң дээжизин сөңнээр, алгыш-йөрээлин салыр, чаламазын баглаар, арт кырында оваага ыяап-ла даш салыр.	
32	Ыдыктыг тос таңды.	1	Чаа тема тайылбыры	Тос – ыдыктыг сан. Чижээ: Иезиниң иштинге тывылган уруг тос айболгаш четчип, боттанып, чалараар. Тывада ыдыктыг тос кол таңды бар.	
33.	Суг дугайында тоолчургу чугаалар.	1	Чаа тема тайылбыры	Суг – черни тывылдырарынга киришкен кол элементилерниң бирээзи. Делегей эң баштай сугдан бүткен. Суг бүрүзү: бичии дамырак-даа, кара суг-даа, улуг хем-даа ээлиг. Тыва чонда суг – онзагай оран. Ону Ус оран дээр.	

34.	С. Сүрүң-оол «Ырла, Хемчик».	1	Чаа тема тайылбыры	Хемчик – Улуг-Хемге үнүн каткан, унун дургаар тараажылар, кадарчылар хөглөп турар, чуртту, чонну, чуртталганы, ажил-ишти, амыр-дышты алдаржыткан төнмөс ырлыг төрөөн хемим.	
35.	Аржаан. К. Кудажи «Сугга йөрөөл». Хартыгайлаары.	1	Чаа тема тайылбыры	Аржаан – ыдык сөс азы эм суг дээн уткалыг. Тываулустун ужурунда кижиге аржаанга чүглө кадыкшылын быжыглаар эвес, а сагыш-сеткилин арыглаар.Тыва өг-бүлө чыл санында аржааннаар чораан. Аржааннап келген кижиге агын-көгүн баглап, аъжы-чеминин дээжизин аржаан ээзинге сөңнээр. Аржаандан чоруп тура, оон девискээрин аптап-арыгышлаар, ээзинге четтиргенин илередир, байырлажыр. Тыва кижиге кылаң сугну ыдык кылдыр, алдын кылдыр көрүп чораан. Суглар бажын – кадагалаар, унун – камнаар, арыг сугну аржаанга дөмөйлээр, агым сугну амы-биле чижеглээр, кара сугну – каастаар, камгалаар, хумагалаар, а хемнер унун, хөлдөр эрин – бокталдырбас.	

